

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN HUMANİTAR SİYASƏTİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Mamed BALAYEV,

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, professor

AÇAR SÖZLƏR: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azadlıq, Azərbaycan dili vicdan azadlığı.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Азербайджанская Демократическая Республика, Свобода, Азербайджанский язык, свобода совести.*

KEY WORDS: *Azerbaijan Democratic Republic, Freedom, Azerbaijani language, freedom of consciousness.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2017-ci il may ayının 16-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında imzaladığı Sərəncam siyasi, hüquqi və mədəni baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bəşəriyyətin inkişaf tarixi göstərir ki, dövrün qabaqcıl şəxsiyyətləri və mütəfəkkirləri həmişə insan azadlığından söhbət açmış və onun həyata keçirilməsi istiqamətində fikir və baxışlarını irəli sürmüşlər.

Hələ XII əsrdə yaşamış dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Xaqani Şirvani azadlıq haqqında demişdir: “Azadlıqdan gözəl nemət yoxdur!” [1]. Böyük alman filosofu F.Hegel azadlıq probleminə 1802-ci ildə qələmə aldığı “Almaniya Konstitusiyası” əsərində toxunmuşdur: “O xalq xoşbəxtədir ki, dövlət ona daha çox azadlıq verir” [2]. İnsan azadlığının mühüm tərkib hissələrindən birini vicdan azadlığı məsələsi təşkil edir.

Vicdan etika elminin böyük əhəmiyyət kəsb edən kateqoriyalarından biridir. Vicdan əxlaqi özünü nəzarətdir, insanın cəmiyyət və özü qarşısında, fəaliyyəti, əməlləri, hərəkətləri və davranış üçün mənəvi məsuliyyətdir. Geniş fəlsəfi mənada vicdan azadlığı vətəndaşların bu və ya digər əməllərə qiymət verməkdə mənsüb olduğu sinfin, yaxud bütün cəmiyyətin ona tələp etdiyi təsəvvürə uyğun olaraq hərəkət etməkdə azad olmaq imkanındır.

Vicdan azadlığı geniş mənada ətraf aləmdəki təbii və sosial hadisələrə münasibətdə şəxsiyyətin öz daxili inkişafına uyğun sərbəst hərəkət etmək azadlığını nəzərdə tutur, dar mənada isə hər hansı dinə etiqad etmək və ya etməmək nəzərdə tutulur.

Dinə münasibətdə vicdan azadlığı aktual olub, həmişə adamların diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Müxtəlif zamanlarda meydana gələn ictimai-iqtisadi quruluşlar azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq, vicdan azadlığı şüarlarını irəli sürməklə vətəndaşların azadlığına öz münasibətlərini bildirmişlər.

1789-cu ildə Fransada qalib gələn burjuva inqilabı azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq şüarlarını irəli sürməklə ölkədə insanların vicdan azadlığını elan etmişdir. 1789-cu il avqustun 26-da Fransada İnqilabi Şura tərəfindən ilk dəfə olaraq “İnsan və vətəndaşların hüquq bəyannaməsi” qəbul olunmuşdur. Bəyannamədə Fransada yaşayan bütün xalqların hüquqları bərabər elan olunmuş və ölkədə silki imtiyazlar ləğv edilmişdir. Bəyannamənin 17-ci maddəsində “bütün insanların bərabər doğulması və onların hüquqi cəhətdən bərabər olması” xüsusi olaraq göstərilmişdir [3].

Fransada kilsənin dövlətdən ayrılması isə 1871-ci ildə qalib gələn Paris Kommunası dövrünə

təsadüf edir. Belə ki, dinə münasibətdə vicdan azadlığı prinsipini müdafiə edən Kommuna tərəfindən verilən dekretə Fransada ilk dəfə olaraq kilsənin dövlətdən ayrılması və kilsənin ictimai dayağının ləğv edilməsi göstərilirdi [4].

Dünyada ilk dəfə 1787-ci ildə ABŞ-da qəbul olunmuş konstitusiya 1791-ci ildə 10 yeni maddə əlavə edilmişdir. Həmin maddələrdən söz, mətbuat, toplaşmaq, dinin dövlətdən ayrılması, şəxsiyyətin toxunulmazlığı və s. göstərə bilərik [5].

Fundamental vətəndaş azadlıqları, o cümlədən vicdan azadlığı məsələsi müsəlman şərqində ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də dövlətçilik fəaliyyətinin təməl prinsiplərindən birini təşkil edirdi. 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qəbul etdiyi Konstitusiya aktı statusuna malik olan ilk hüquqi sənəd – İstiqlal Bəyannaməsində milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquqlarının təmin edildiyi qeyd olunmuşdur. Bəyannamədə deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyətə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqazıyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir;

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir;

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir;

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir;

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır;

Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət dururdu [6].

İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan xalqının millət-mədəniyyət statusundan tamamilə başqa, siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa - millət-dövlət statusuna qədəm qoyduğunu göstərdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində məscidlərlə yanaşı, çoxlu xristian, yəhudi və təriqətçilərin ibadət evlərinin asudə fəaliyyət göstərməsi də Bəyannamənin 4-cü bəndinə əyani misaldır. Təkcə Bakı şəhərində 10 rus pravoslav kilsəsi, polyak-katolik kostyolu, alman-lüteran kirkası, molokan, baprist və yevangelist xristianların təriqətçi ibadət evləri, habelə hər bir qeyri müsəlman dini təşkilatların dini tədris məktəblərinin fəaliyyət göstərməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vicdan azadlığı sahəsində demokratik mövqə tutmasını və dini bərabərlik prinsipinə əməl etməsini göstərir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin tərkibi müxtəlif millətlərin və dinlərin nümayəndələrindən təşkil edilmişdi. Parlamentdə beş müsəlman fraksiyası, Müsavat partiyasının 38, rus-pravoslav dininin 10 deputat mandatı var idi. Bundan əlavə, yəhudilərin, gürcü və polyak xristianlarının nümayəndələri də parlamentdə təmsil olunurdular.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Milli Şurası adından verilən ilk sənəddə respublikada yaşayan vətəndaşların hansı dinə etiqad etməsindən asılı olmayaraq ölkənin bərabər hüquqlu vətəndaşları olması bildirilir və vətəndaşlıq birinci yerə keçirilir. Bütün bunlar isə AXC-nin dünyəvi dövlət kimi formalaşmasının bariz göstəricisidir.

AXC-nin birinci il dönümü münasibətilə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Türk mənşəli bütün başqa dövlətlər meydana gələrkən xüsusən dini əsasa söykənmişdirsə, Azərbaycan Respublikası türk milli-

demokratik dövlətçiliyi zəminində milli-mədəni təyini müqəddəratın müasir özlünə əsaslanmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən respublikamız birinci Türk dövlətidir” [7].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədə maarif və məktəb məsələlərinə də mühüm diqqət yetirmişdir. Belə ki, AXC-nin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri Hökumətin 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan edilməsi idi. Azərbaycan hökuməti ilk günlərdən başlayaraq, milli kadrların hazırlanmasına, bu sahədə təhsilin tamamilə yenidən qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Nazirliyin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də məktəblərin milliləşdirilməsi oldu.

AXC-nin Azərbaycan xalqına 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində deyilirdi: “Hökumətin ən yaxın vəzifəsindən biri bütün hökumət müəssisələrini, məhkəmə və məktəbləri milliləşdirməkdən ibarətdir” [8].

Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarına əsasən, dövlət dili olan Azərbaycan dilinin tədrisi isə məcburi surətdə həyata keçirilməli, ali, ibtidai və orta tədris müəssisələrində isə dərslər dövlət dilində aparılmalı idi. Azərbaycan dilini bilməyən şagirdlər üçün 3-cü və 4-cü siniflərdə Azərbaycan dili şöbələri açılmalı və burada Azərbaycan dili ilə intensiv tədris olunmalı idi ki, iki ildən sonra həmin şagirdlər artıq bu dildə təhsillərini davam etdirə bilsinlər.

Xalq maarifi naziri N.Yusifbəyli 1918-ci il dekabrın 31-də Azərbaycan qubernatorlarına göndərdiyi məktubda göstərirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində maarif sahəsində qarşıda çox böyük və çətin vəzifələr durur. Nazirlik yeni məktəblər, müəllim kursları açmaqla, təhsil sahəsində ölkəni mümkün qədər qısa müddətdə lazımi səviyyəyə qaldırmaq üçün bütün qüvvələri səfərbərliyə aldı. Məktubda qeyd edilirdi ki, indiki zamanda yalnız yüksək maarifə malik olan xalq tərəqqi edə bilər.

Cümhuriyyət Hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət hesabına 23 orta ixtisas təhsili məktəbi və 637 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunmasının çox böyük siyasi əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan dili vasitəsilə Azərbaycan xalqı özünün elmini, ədəbiyyatını, incəsənətini, mənəviyyatını, tarixini, fəlsəfi fikrini inkişaf etdirmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sahəsində qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri də ölkədə ali təhsilin təşkili və ali təhsilli kadrların hazırlanması idi. Cümhuriyyətin fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə Azərbaycanda üç ali təhsil ocağının - Bakı Dövlət Universitetinin, Əkinçilik İnstitutunun və Dövlət Konservatoriyasının təsis edilməsi barədə məsələ qaldırılmışdı. Onlardan yalnız birini - Bakı Dövlət Universitetinin açılmasını reallaşdırmaq mümkün oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919-cu il sentyabrın 1-də “Bakı Dövlət Universitetinin təsis haqqında” qanun qəbul etdi. 1919-cu il noyabrın 15-də Bakı Dövlət Universitetinin auditoriyalarında ilk mühazirələr oxundu. Parlamentin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarı əsasında Xalq Maarifi Nazirliyinin xətti ilə 100 nəfər azərbaycanlı gənc dövlət hesabına xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almağa göndərildi.

Cümhuriyyət hökumətinin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də ibtidai təhsil müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi idi. Təkcə 1919-cu ildə Azərbaycanda dövlət hesabına 15 ali ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. AXC-nin həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də yaşlıların savadlandırılması idi. Bu məqsədlə 1919-cu il sentyabrın 15-dən Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa (Şəki), Zaqatala və Qazaxda yaşlılar üçün Azərbaycan dilini öyrədən xüsusi kurslar, 1919-cu ilin noyabrından isə Bakıda azərbaycanlı fəhlələr üçün texniki axşam kursları açıldı. Bu kurslarda 200 nəfərə yaxın azərbaycanlı fəhlə peşə təhsilini artırırdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarifi Nazirliyi ölkədə maarifin inkişafı

üçün geniş tədbirlər planı hazırlamış, həmin plan Azərbaycan Hökuməti tərəfindən bəyənilmiş və onun həyata keçirilməsinə razılıq verilmişdi. Lakin aprel işğalı (1920) bu planların gerçəkləşdirilməsini yarımçıq qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin cəmi 23 aylıq fəaliyyəti dövründə təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər sonralar Azərbaycanda xalq maarifinin təşkili və inkişafına mühüm kömək göstərdi.

Vətəndaşlıq şəxslə dövlət arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin mövcudluğunda təzahür edən sabit, möhkəm, siyasi-hüquqi əlaqədir [9].

AXC-də vətəndaşlıq məsələsi parlamentin 1919-cu il avqustun 17-də qəbul etdiyi “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunu” ilə tənzimləndirdi.

Sözügedən qanunda deyilirdi ki, özləri və yaxud valideynləri Azərbaycan respublikası ərazisində doğulan, keçmiş Rusiya İmperiyasının təbəəsi olan hər bir şəxs milliyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunur. Bu məzmununda qanunların qəbul olunması insana və onun ləyaqətinə münasibətən ən yüksək forması kimi qiymətləndirilməlidir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası, sonra isə parlamenti və hökuməti mövcud olduğu qısa müddətdə dini və humanitar sahələrə aid çoxlu taleyüklü islahatlar həyata keçirmiş, müstəqil Azərbaycan dövlətinin formalaşdırılmasına kömək etməsi üçün misilsiz işlər görmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H, Xaqani Şirvani. Bakı: “Yazıçı” 1982, s. 3.
2. Dvortsov A.T, Qeşel.M. “Nauka”. 1972, s.10.
3. Novaya İstoriya. Perviy period. M,1983, s.78.
4. Yenə orada, s.49.
5. Nauçniy kommunizm. Slovar. M.,1980, s. 227.
6. “Azərbaycan” qəzeti, 4 oktyabr, 1989. ADR, Azərbaycan Hökuməti.
7. “Azərbaycan” qəzeti, 28 may, 1919, № 110.
8. Azərbaycan Respublikası OİMDA, f. 895, s.1, 14, V. 34.
9. Ziyafət Əsgərov. Konstitusiyə hüququ. Bakı: 2011, s. 286.

Мамед Балаев

**ГУМАНИТАРНАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНКОЙ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ.**

РЕЗЮМЕ

В представленной статье повествуется о создании Азербайджанской Демократической Республики, а также о притворяемых в жизнь политических новшествах.

Первым делом указывается разделение религии от государства, становление Азербайджанского языка государственным и ведение образования на Азербайджанском языке.

Mamed Balayev

**HUMANITARIAN POLICY OF THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF
AZERBAIJAN AND THEIR IMPORTANCE**

SUMMARY

The Submitted article initially provides information on the establishment of Democratic Republic in Azerbaijan and it's democratic reforms. First of all, it provides information on the separation of religion from the government, being of Azerbaijani as a state language and language of education in Azerbaijan, participation of Azerbaijani women in parliamentary elections and analysis its positive aspects.